РИМСЬКЕ ТОРГОВЕ ПРАВО ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ LEX MERCATORIA В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

ЛОЗІНСЬКА Світлана Володимирівна - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародного та європейського права Хмельницького університету управління а права імені Леоніда Юзькова

ORCID https://orcid.org/0000-0002-6634-1575

АНІКІНА Галина Володимирівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ORCID https://orcid.org/0000-0001-7482-019X

DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.1.32

Римське право як правова система вплинуло на розвиток права в більшості країн Західної цивілізації, а також у деяких країнах Сходу. Це право стало основою для законодавства більшості країн континентальної Європи. Правові інститути, створені римлянами, впливали на законодавство інших народів у часи, які настали після зникнення Римської імперії й у країнах, які ніколи не підпорядковувалися римському правлінню. Багато концепцій, які сьогодні лежать в основі міжнародного правопорядку, були створені під час Римської імперії.

В статті проаналізовані різні підходи науковців щодо передумов розвитку торгового права та його місця в системі римського приватного права. В результаті дослідження зроблено висновок, що історичним першоджерелом, яке регулювало питання торгового права було право народів. Особливістю jus gentium в порівнянні з іншими системами приватного права стало те, що воно формувалося із загальних норм і принципів міжнародної торгівлі, яка активно розвивалася у ті часи за участю представників різних народів.

Акцентується увага на тому, що важливу роль у формуванні jus gentium відіграли також міжнародні договори про дружбу і торгівлю та, безумовно, діяльність юристів. Оскільки праву Стародавнього Риму ще не були відомі колізійні норми, відповідно інтереси торгового обігу врегульовувалися виключно системою правових норм jus gentium.

Ключові слова: римське приватне право, право торгівлі, право народів, перегринський претор, вимоги до товару, еквіти, публікани, курульні едили, договори.

Постановка проблеми

Питання про витоки lex mercatoria (або jus mercatorum) завжди були актуальним у наукових колах як істориків, романістів так і сучасних вчених цивільного, господарського, міжнародного права, міжнародного приватного права. Питання про причини піднесення античного Риму є дискусійними, оскільки частина науковців вбачають їх у дисциплінованості римлян, інші вважають у успішній зовнішній політиці, яка призвела до численних зовнішніх завоювань.

Переважає точка зору, що в економічному піднесенні мали значення внутрішні фактори: досконала правова система, діяльність юристів, преторів, магістратів та інших органів влади та управління, республіканська система політичного ладу, прокладення торгових шляхів, зокрема будівництво доріг, регулювання торгової (комерційної) діяльності та ін. В економічному житті стародавньої держави вирішальна належала сільському господарству та розвитку державної та приватної власності. Раби вважалися основною робочою силою, їх праця використовувалася в усіх галузях господарства. Розвитку торгівлі сприяв також розви-

ток лихварської справи та досконало продумана система договорів і зобов'язань.

Є потреба у з'ясуванні низки питань, щодо *jus gentium* як першооснови торгових відносин з іноземцями та діяльності перегрінських преторів у розвитку комерції за наслідками конкретних судових справ, які вирішувалися згідно принципу справедливості (*ex aequo et bono*).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Основні правові пам'ятки римського права, які регулювали торгові відносини та приватно правові відносини, були предметом наукових досліджень таких науковців: Є. Харитонов, О. Підопригора, Ч. Санфіліпо, Л. Гольдшмідт, О. Мережко, С. Гринько, Б. Тищик, Є. Орач, І. Зебер, Р. Войцеховскі, А. Бергер та ін.

Мета статті полягає у дослідженні впливу права народів (jus gentium) на формування торгового права (*jus mercatorum*) як наслідок активної завойовницької політики Риму на теренах Середземномор'я та Близького Сходу, успішного розвитку комерційної та фінансової діяльності завдяки розвиненій системі договірного та зобов'язального права, які створили передумову формування (lex mercatoria).

Виклад основного матеріалу

В правовій системі Стародавнього Риму в період ранньої республіки питому вагу займали правові норми пов'язані з торговими відносинами, підґрунтя яких заклало відповідний ступінь розвитку сільського господарства. В економічних відносинах переважало самодостатнє сільське домогосподарство, зокрема в період до Пунічних воєн. Після Другої Пунічної війни (218-201 рр. до н.е.) Рим здобув панування над Середземномор'ям, що супроводжувалося інтенсивним розвитком торгівлі та ремесл. Поряд з традиційним сільським господарством процвітала комерційна та фінансова діяльність, яка регулювалася відповідним правовими нормами, що становили передумову формування lex mercatoria. Відбулося значне зростання частки населення, задіяного у виробництві та послугах, і збільшення торгівлі основними та промисловими товарами між середземноморськими регіонами. Володіння землею та сільськогосподарська діяльність високо цінувалися як джерела багатства та статусу, але комерція та виробництво розглядалися заможними людьми як менш благородні заняття. Досить заможні римські громадяни наймали рабів, надаючи їм рабський пекулій (*peculium*), або вільновідпущеників для керування своїми комерційними справами з метою отримання значних прибутків [1, с.42, 58-59].

Загалом римлян можна вважати, так би мовити, активними підприємцями, «бізнесменами», тому що не останню роль у довговічності імперії відіграла торгівля. Основними джерелами, на підставі яких можна скласти узагальнену картину щодо розвитку торгівлі є історичні, літературні та правові джерела, нумізматичні знахідки, археологічні пам'ятки. Торгівля римлян, у тому числі із завойованими народами Середземноморського регіону, охоплювала великий спектр товарів, зокрема: продукти харчування (оливки, риба, м'ясні вироби, крупи, сіль, а також готові продукти – рибний соус, оливкова олія, вино, пиво), продукти тваринного походження (шкіра, хутро), предмети з дерева, скла, металу, текстиль, гончарні вироби, матеріали для виробництва та будівництва (скло, мармур, дерево, шерсть, цегла), метали (золото, срібло, мідь, олово). В значних обсягах була торгівля рабами на спеціалізованих ринках. Мала місце так звана міжрегіональна торгівля товарами, на яку виставлялися вироблені регіональні «фірмові продукти» – вино з Єгипту, оливкова олія з Південної Іспанії і т.д. Імпорт товарів відбувався також з таких далеких місць як Аравія, Індія, Південно-Східна Азія та Китай [2].

Основні торгові шляхи якими відбувалася обмін товарів, охоплювали не лише суходіл, але й морські простори, морська торгівля за собівартістю була найдешевшою в порівняні з річковим перевезенням та наземним транспортом. В античну історію Стародавній Рим увійшов як держава, яка славилася своїми дорогами: *Omnes viae*

Romam ducunt (всі дороги ведуть до Риму), тобто дороги були спроектовані таким чином, щоб з'єднати всі провінції з головним містом імперії, тобто з Римом, сумарна довжина доріг сягала 400 000 км.

Розвиток комерційних відносин сприяв появі нової соціальної верстви – *еквітів* (ве́ршники, або екві́ти (лат. equites, однина – eques), які були основою кінного війська у Стародавньому Римі і згодом виділилися у окремий суспільний і соціальний стан. Вершниками були в основному патриції, а також представники комерційних та фінансових кіл, лихварі, торговці. Зберігаючи своє значення та соціальний статус, вершники одночасно були представниками як комерційних, так і військових кіл. Саме з вершників переважно складався нижчий та середній командирський склад римської армії протягом більшої частини її існування. Однак у 218 році до н.е. був прийнятий закон *lex Claudia de senatoribus*, який забороняв сенаторам займатися торгівлею та лихварством, натомість надавав еквітам більше можливостей займатися комерційними операціями, що сприяло утворенню нової грошової аристократії [3, с. 48-49].

Друга Пунічна війна дещо змінила становий поділ давньоримського суспільства, зокрема у сенаторів була зосереджена виключно земельна власність, а еквіти монополізували комерційну діяльність. Для сенаторів і нобілітету заборонена законом комерційна діяльність приносила надто спокусливі прибутки. Тому сенатори тримали свої грошові активи в різноманітних комерційних корпораціях та провадили там свою діяльність не від власного імені, а користуючись послугами приватних підприємців, яких називали *публіканами* (*Publicani*), тобто *публічними особами* [4, с. 40]. Діяльність публіканів схвалювалася, оскільки вони концентрували у своєму розпорядженні значні багатства, та їм не заборонялося як сенаторам, займатися господарською діяльністю. На думку Ульпіана «*Publicani autem sunt, qui publico fruuntur (nam inde nomen habent), sive fi sco vectigal pendant vel tributum consequantur: et omnes qui quod a fi sco conducunt, recte appellantur publicani* (D. 39, 4,1, 1. *Ulpianus libro LV ad edictum*) [5, с. 87]. Аналізуючи сентенцію видатного римського юриста Ульпіана щодо публіканів, робимо висновок, що це особи, які причетні до державних фінансів або які орендують майно з державної скарбниці, або є збирачами різних видів податків; в силу особливого роду діяльності їх називають публічними особами [6, 14]. В Римській імперії активно створювалися і діяли «товариства публіканів» (*лат. «societates vecigalium publicanorium»*), які в сучасному праві сприймаються як прототипи сучасних закритих та приватних акціонерних товариств. Публікани формували особливу торговельно-фінансову верству всередині стану вершників, виступали відкупниками державного та муніципального майна, доходів, підрядів та поставок [7, с.238].

В період принципату існував значний державний контроль над торгівлею, з метою гарантування постачання товарів до міста Риму, а також державний торговий флот, існувала також система виплати субсидій (період Республіки) для заохочення приватних судновласників. Спеціально призначений чиновник відповідав за постачання зерна (*praefectus annonae*), до його повноважень також входило питання врегулювання асоціацій судновласників (*collegia navicularii*). За переміщення товарів між провінціями сплачувався державний податок, під сферу державного контролю також попадали місцеві ринки (*nundinae*), дозвіл на створення яких землевласники отримували від Сенату або імператора. Приклад державного контролю також можна помітити на багатьох товарах, який проявлявся у нанесенні штампування або маркування, робилися відповідні написи із вказівкою на походження товару або виробника, іноді могли використовувати в залежності від товару, металеві ярлики або свинцеві печатки. Такі адміністративні заходи допомагали контролювати торгівлю, сприяли гарантії якості продукції та запобігали шахрайським діям. До прикладу, написи на амфорах з оливковою олією, містять інформацію щодо ваги порожньої посудини та доданої олії, місце виробництва, ім'я торговця перевізника та прізвища з підписами посадових осіб, які здійснювали цей контроль.

Розвитку торгівлі сприяв також розвиток лихварської справи та укладання кредитних договорів [8, с.68]. Римська договірна система включала літеральні договори, які укладалися шляхом внесення записів у прибутково-видаткові книги, а також сингрофи та хірографи, як різновид боргових документів, запозичених з грецького права. Серед вербальних контрактів поширеними були стипуляція (*stipulatio*), порука (*adpromissio*), введення додаткового кредитора (adstipulatio) та інші. Значному піднесенню торговому обігу сприяли консенсуальні контракти купівля-продаж (*emptio venditio*), найм речей (*locatio conductio rerum*), найм послуг (*locatio-conductio operarum*), найм підряду (*locatio-conductio operis*), доручення (*mandatum*), товариства (*sociatas*) [9, с.23].

Поряд з еквітами, які представляли комерційні кола, також були ще спеціальні чиновники, курульні едили (*curule ediles*), до яких належали нижчі магістрати Римської республіки, які мали судові повноваження та юрисдикцію над комерційними справами в Римі. Видані ними едикти відіграли важливу роль у формуванні торгового (ринкового) права, зокрема запроваджувалася відповідальність продавців за фізичні недоліки проданої речі, незалежно від наявності вини [10, с.372].

Історичним першоджерелом, яке регулювало питання торгового права (*jus mercatorum*) у Стародавньому Римі було *jus gentium* (право народів). Торгові звичаї, які регулювали комерційні зв'язки були відомі в III ст. до н.е. у Середземномор'ї, як такі що склалися як «право острова Родос» – «Lex Rhodia». На той час острів Родос вважався центром міжнародної торгівлі, а місцеві суди розглядали спори торгового характеру між купцями незалежно від їх національного походження [11, с.67].

Виникнення jus gentium було спричинене обмеженою дією римського цивільного права, яке регулювало відносини виключно між римськими громадянами, а його основним джерелом були Закони XII таблиць. Обмежена дія jus civile поширювалася лише на територію Стародавнього міста Риму. У 242 р. до н.е. була запроваджена нова посада – претор перегринів (*praetor peregrinus*), який мав повноваження розглядати спори які виникають між іноземцями (*peregrinus*), а також між іноземцями та римськими громадянами. Головним досягненням претора перегринів стало створення нової правової системи – права народів (*jus gentium*), яке зробило в подальшому вагомий вплив на розвиток римського приватного права.

Особливістю *jus gentium* в порівнянні з іншими системами приватного права стало те, що воно формувалося із загальних норм і принципів міжнародної торгівлі, яка активно розвивалася у ті часи за участю представників різних народів. Основу *jus gentium* безумовно складало преторське право, тобто сукупність едиктів перегринського претора за наслідками конкретних судових справ, які вирішувалися згідно принципу справедливості (*ex aequo et bono*) [12, с. 289-290].

Досить важливу роль у формуванні *jus gentium* відіграли також міжнародні договори про дружбу і торгівлю та, безумовно, діяльність юристів. Оскільки праву Стародавнього Риму ще не були відомі колізійні норми, відповідно інтереси торгового обігу врегульовувалися виключно системою правових норм *jus gentium*.

В працях давньоримських юристів Гая, Цицерона, Ульпіана простежувалася ідея необхідності створення такого регулювання, яке змогло б задовільнити комерційні потреби між усіма народами Середземномор'я та інших регіонів стародавнього світу. Принципи, які стали спільними для всіх людей, багаторазово застосовувалися в процесі преторського судочинства, та з часом склали своєрідну основу *jus gentium* [13, с. 25-426].

Jus gentium позитивно вплинуло на формування нових типів договорів, які на відміну від цивільного права (*jus civile*) укладалися на основі простої згоди сторін, незалежно від урочистих обрядів чи інших формальностей. *Jus gentium* вважалось досить прогресивним правом, в порівнянні з цивільним правом, оскільки увібрало в себе весь найкращих досвід, напрацьований іншими народами, які були під владою Риму [14, 15, с, 330].

Занепад *jus gentium* розпочався після видання едикту імператора Каракалли у 212 р. за яким римське громадянство надавалося всім жителям Римської імперії. Поряд з цим своє значення також втратило *jus civile ma jus praetorium,* які в сукупності вплинули на формування приватного права (*jus privatum*).

Висновки

Серед представників сучасної наукової спільноти існують різні думки щодо місця торгового права в системи римського приватного права. Німецький історик 19 ст. Левін Гольдшмідт (Levin Goldschmidt) торгове право античності розглядав як окреме право, яке зароджувалося, як галузь частково приватного права, частково публічного права. Тому в розрізі приватного права, його слід розглядати як приватне комерційне право, в розрізі публічного права – під ним можна розуміти державне комерційне право або право міжнародної торгівлі [16, с. 45].

Першоджерелом розвитку права торгівлі (*jus mercatorum*, *jus commercium*) безумовно можна вважати римське право народів (*jus gentium*). Саме в Римі вперше виникло розмежування між звичайним цивільним правом і спеціальними правилами зовнішніх (насамперед торгових) відносин. Оскільки цивільне право поширювалося лише на римських громадян, торгівля та інші відносини з негромадянми та між ними підпорядковувалися окремому набору правил – jus gentium.

Римське *jus gentium* підтвердило існування таких норм і принципів, які стали універсальними та були сприйняті багатьма стародавніми народами й досить ефективно регулювали торгові відносини між ними. Давньоримське право помітно вплинуло на розвиток права на територіях, які входили до складу Римської імперії, в тому числі в середземноморському регіоні, та які адаптували римське приватне право до своїх специфічних умов і потреб. Подальший активний розвиток торгового права (lex mercatoria) відновився з падінням Римської імперії, коли в Європі активізувалося торговельне мореплавство.

Література

1 Łoposzko T. Historia społeczna republikańskiego Rzymu. Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe. 1978. 365 s.

2 Cartwright, Mark. Торгівля за часів Римської імперії. /trans.: Artem Vynohradov. *World History Encyclopedia*. URL: https://www.worldhistory.org/trans/uk/2-638/

3 Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bérier F. Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego. Warszawa: Wydawnictwo prawnicze PWN. 2009. 584 s.

4 Żeber I. Kilka uwag o historii rzymskiego prawa handlowego. *Acta Universitatis Wratislaviensis*. PRAWO CCCXVI/2. Wrocław. N 3602/ 2014. S. 39-48

5 Wojciechowski R. Znaczenie publikanów dla skarbowości republiki rzymskiej. *Z dziejów skarbowości*. Wrocław 2009. s.246

6 Niczyporuk P. Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie. Białystok: Temida 2., 302 s.

7 Орлов О. Л. Історія виникнення інституту приватних акціонерних товариств в Україні. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів*: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми: 21-22 трав. 2020 р.) С. 237-242.

8 Alföldy G. Historia społeczna starożytnego Rzymu. Poznań, 1998, 339 s.

9 Гринько С. Д. Договір як підстава виникнення зобов'язань за римським приватним правом. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 3. С. 22-26. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2023_3_5 .

10 Cary M., Sculland H.H. Dzieje Rzymu. T. I. Warszawa: PIVO, 1992. 608 s.

11 Płodzień S. Lex Rhodia de iactu. Studium historyczno-prawne z zakresu rzymskiego prawa handlowo-morskiego. Lublin: Biblioteka Uniwersytecka KUL. 2011. 172 s.

12 . Wolski J. Historia powszechna. Starożytność. Warszawa: PVN Publishing 2002. 461 s.

13 Jaczynowska M., Musiał D., Stępień M. Historia starożytna. Warszawa: Trio Medium, 2002. 367 s.

14 Berger A. Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Philadelphia: Transactions of the American Philosophical Society; New Series, Volume 43, Part 2, 1953. 808 p.

15 Nicolet G., L'ordre équestre à l'époque républicaine (312-43 av. J.-C.). Définitions juridiques et structures socials, Paris: E. de Boccard, 1966. T. 1.1150 s.

16 Diosdi G. Contract in Roman Law: From the Twelve Tables to the Glossators. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981. 229 p.

Svitlana LOZINSKA,
lozinskasw@ukr.net
Halyna ANIKINA,
galinaanikina07@gmail.com

ROMAN TRADE LAW AND ITS IMPORTANCE FOR THE DEVELOPMENT OF LEX MERCATORIA IN INTERNATIONAL RELATIONS

Roman law as a legal system has influenced the development of law in most countries of Western civilisation, as well as in some countries of the East. This law became the basis for the legislation of most countries of continental Europe. The legal institutions created by the Romans influenced the legislation of other nations in the period after the disappearance of the Roman Empire and in countries that had never been subject to Roman rule. Many of the concepts that underpin the international legal order today were created during the Roman Empire.

The article analyses various approaches of scholars to the prerequisites for the development of trade law and its place in the system of Roman private law. The study concludes that the historical primary source regulating the issues of commercial law was the law of nations. The peculiarity of jus gentium in comparison with other private law systems is that it was formed from the general rules and principles of international trade, which was actively developing at that time with the participation of representatives of different nations.

The author emphasises that international treaties of friendship and trade and, of course, the activities of lawyers also played an important role in the formation of jus gentium. Since the law of Ancient Rome did not yet know conflict of laws rules, the interests of trade were regulated exclusively by the system of jus gentium legal rules.

Keywords: Roman private law, law of commerce, law of nations, Peregrine praetor, requirements for goods, equites, publications, curule aediles, contracts.